

Heksenverbranding in Derenstein (de Harz), houtsnede op een nieuwsprent uit 1555 (Wikimedia Commons).

Heksenvervolging als virus?

Een nieuwe blik op een oude vergelijking

Eind 16de eeuw brak er in de buurt van Trier een hevige heksenjacht uit, die zich naar omliggende plaatsen verspreidde. Sommige dorpen bleven ontvolkt achter, alsof er een dodelijke epidemie was rondgegaan. De term epidemie is niet lukraak gekozen. Historici hebben lang over de heksenvervolgingen geschreven alsof ze het over een besmettelijke ziekte hadden. Dat lijkt louter beeldspraak, maar **Steije Hofhuis** vraagt zich af of daar toch niet meer in zit. Wat nu als we de verspreiding van de heksenvervolgingen eens beschouwen als een cultureel 'virus'. Welke inzichten zou dat opleveren?

In de late 16de eeuw bereikte de heksenjacht in de Duitse stad Trier en omgeving een ongekende schaal. In de decennia daarvoor hadden heksenprocessen al steeds meer slachtoffers geëist; het ene proces leidde tot het andere en deze ketenvervolgingen resulteerden soms in wel tientallen verbrandingen. Maar wat er nu gebeurde, ging als een schok door Europa. Het begon allemaal klein. Uit naburige gebieden kwamen wat beschuldigingen tegen burgers uit de stad: ze zouden op nachtelijke heksensabbatten gezien zijn. Maar die paar insinuaties leidden tot nieuwe aantijgingen. Tijdens martelverhoren bekenden de verdachten de heksenmisdaden waarvan ze werden beticht; zo zouden ze met weermagie de oogsten hebben vernietigd. Ook noemden ze

namen van andere bezoekers van de heksensabbat: een noodlottige keten van beschuldigingen kwam op gang. Vanaf 1586 vonden daarbij nieuwe, opmerkelijke ontwikkelingen plaats. Jonge jongens bekenden grote heksensabbatten te hebben bezocht en gaven namen van andere vermeende aanwezigen. En waar de heksenjacht zich tot dan toe vaak op arme vrouwen richtte, werden nu ook geregeld rijke burgers beschuldigd, en zelfs de rijkste man van de stad: de rector magnificus van de universiteit, Dietrich Flade. Eerder had Flade nog zelf vermeende heksen vervolgd, maar in 1589 vond hij op de brandstapel de dood, net als meerdere andere mannen uit de elite. In de stad Trier bleef het aantal slachtoffers nog beperkt tot enkele tientallen, maar in het

Heksen die 'vliegzalv' aanbrengen om naar de heksensabbat te kunnen gaan, ingekleurde houtsnede uit 1510 van de uit Straatsburg afkomstige Hans Baldung, een leerling van Albrecht Dürer (Wikimedia Commons).

bijbehorende keurvorstendom ging het er heftiger aan toe. Door spontaan opgerichte vervolgingscomités vonden in enkele jaren honderden mensen de dood. In het nabijgelegen gebied van de Maximinusabdij liep de zaak het ernstigst uit de hand. Zo'n 500 mensen werden verbrand, wat neerkwam op een vijfde van de bevolking. Sommige dorpjes werden goeddeels ontvolkt. De gevolgen bleven niet tot deze ene regio beperkt. De nieuwe Trierer verhalen over kinderheksen, rijke heksen en zeer omvangrijke heksensabbats verspreidden zich over grote delen van Europa. Ook op andere plekken werden processen aangejaagd door wilde beschuldigingen van kinderen, en maakten ketenvervolgingen honderden slachtoffers in bijna alle sociale geledingen.

Epidemische vervolgingen

Met hun virulente, desastreus karakter en snelle verspreiding doen de heksenvervolgingen denken aan de uitbraken van besmettelijke ziekten. Historici hebben zich dan ook lange tijd en veelvuldig van deze vergelijking bediend. 'De kiem van de heksenjacht ging van stad naar stad', zo schreef bijvoorbeeld de prominente Amerikaanse specialist in de geschiedenis van heksenvervolgingen Erik Midelfort. Medeplichtigenlijsten veranderden 'endemische' in 'epidemische' vervolgingen zo stelde de Duitse historica Rita Voltmer. En volgens de Engelse deskundige Robin Briggs zouden grootschalige heksenjachten 'parasitair' zijn op de gemeenschap.

Het is kennelijk aantrekkelijk om de heksenprocessen in epidemiologische termen te beschrijven. Maar wat moeten we denken van zulke vergelijkingen? Zijn ze gebaseerd op louter toevallige overeenkomsten tussen de verspreiding van heksenvervolging en ziekten en kunnen ze hooguit dienen als mooie metafoor, of zijn ze breder bruikbaar? Zeker tegenwoordig vinden de meeste historici dat zulke analogieën tussen de biologie en de geschiedenis hooguit als beeldspraak kunnen worden gebruikt. De geschiedenis is nu eenmaal veel te grillig en complex om te vatten in algemene principes, en alle pogingen in die richting zijn mislukt. Maar wat als we deze zo vaak gemaakte vergelijking toch eens serieus nemen? Kan dat ons geen nieuwe inzichten opleveren?

Gaan er achter de evolutie van het heksenjachtfenomeen misschien darwiniaanse principes schuil die we ook zien bij de evolutie van besmettelijke ziekten, zoals virussen? Van virussen is bekend dat ze ontzettend goed zijn aangepast om zich te verspreiden. Door ons mensen bijvoorbeeld te laten hoesten en niezen kunnen virussen via de lucht bij steeds weer nieuwe dragers binnendringen. Het lijkt wel of er een ontwerper achter zit, maar dat is volgens de darwiniaanse evolutietheorie niet het geval. Het zijn de toevallig goed op overleving aangepaste varianten die in een voortdurend selectieproces behouden blijven. Biologen spreken van een 'ontwerp zonder ontwerper'.

Bezemstelen en kindheksen

Op dit punt is er een opmerkelijke overeenkomst met de heksenjacht. Ook de 16de- en 17de-eeuwse ideeën over hekserij leken volgens historici wel ontworpen om grote vervolgingen te ontke-

tenen. Neem de gedachte dat heksen elkaar kenden van een heksensabbat, waar ze in de nacht zouden samenkomen om instructies te ontvangen van hun meester, de duivel. Het was één grote illusie, maar die kon beschuldigingen tegen enkelingen doen escaleren tot ketenjachten op honderden. Of neem het geloof dat ze vlogen naar de sabbat, bijvoorbeeld op een bezemsteel. Dit maakte dat heksen elkaar over grote afstanden konden kennen, en dat de beschuldigingen zich niet hoefden te beperken tot de directe omgeving. Het idee dat ook kinderen heks konden zijn droeg eveneens bij aan de verspreiding: kinderlijke fantasieën over hekserij leidden immers makkelijk tot nieuwe aantijgingen.

Zouden er achter dit mechanisme ontwerpers hebben gezeten? Historici zijn er naarstig naar op zoek gegaan. Vaak is gewezen op inquisiteurs van de katholieke kerk, die het hele systeem zouden hebben opgetuigd om zichzelf werk te verschaffen, het gewone volk eronder te houden of vrouwen te onderdrukken. Andere onderzoekers stelden dat heksenjachten werden gebruikt door opkomende stedelijke elites, die via de verbranding van wijze vrouwen de traditionele plattelandscultuur wilden vernietigen. Of was het een handig middel om van persoonlijke vijanden af te komen, of

Een heksensabbat, in 1636 geschilderd door Claes Jacobsz van der Heck. Hij heeft zich duidelijk laten inspireren door 16de-eeuwse schilders. Her en der zijn vliegende monsters en demonen te zien, en ook heksen op bezemstelen (Rijksmuseum Amsterdam).

om geld te verdienen? Een andere verklaring was dat heksenjachten een functie vervulden in tijden van tegenslag. Door spanningen af te reageren op een gemeenschappelijke zondebok kwam de gemeenschap er als geheel sterker uit.

Oprechte paniek

Historici hebben al deze verklaringen echter afgewezen vanwege gebrek aan bewijs. Er zijn veel teksten bewaard gebleven van voorstanders van heksenjacht, zoals pamfletten, nieuwsblaadjes, preken, geleerde werken en processtukken. De vervolgers hebben het daarin echter niet over het vernietigen van de plattelandscultuur of het onderdrukken van vrouwen of het gewone volk. Hoewel het in theorie mogelijk is dat de vervolgers hun ware motieven hebben verhuld, zijn daar te weinig aanwijzingen voor. Hekserij werd besproken als een écht gevaar dat moest worden uitgeschakeld. De manier waarop de heksenvervolgingen verliepen, duidt evenmin op welbewuste 'ontwerpers'. Zo varieerde het wie het initiatief tot heksenjagen nam, en wie de slachtoffers werden. Beschuldigingen kwamen vaak vanuit de gewone bevolking, en dan hing het van de autoriteiten af of er een proces kwam. Vrouwen waren sterk oververtegenwoordigd onder de slachtoffers, en de vrouwonvriendelijke context van die tijd was onmiskenbaar zichtbaar. Maar nog altijd was zo'n 20 tot 25 procent van de slachtoffers man, en beschuldigingen kwamen ook vaak van vrouwen. Dietrich Flade was ook zeker niet de enige aanjager van heksenprocessen die uiteindelijk zelf werd verbrand.

Zo'n 20 tot 25 procent van de slachtoffers was man, en beschuldigingen kwamen ook vaak van vrouwen

Als één maatschappelijke groep de heksenjacht bewust zou hebben gepland, dan zou je vrij systematische processen verwachten, maar dat was juist niet het geval. Heksenprocessen kwamen veeleer vrij willekeurig en ongepland op, bijvoorbeeld na bizarre weersomstandigheden of ander onverwacht onheil. Het duidt wederom op uitbraken van oprechte paniek over de vermeende heksenmagie.

Als rabiës

Ook zonder 'ontwerpers' kon de heksenvervolging zich wel op bijzonder efficiënte – haast intelligente – wijze verspreiden. Hoe valt dat dan te verklaren? Hier zou de virusvergelijking uitkomst kunnen bieden. Want wat als we de heksenjachten bekijken als een cultureel 'virus'? In het heksengeloof ontstonden steeds weer nieuwe varianten, waarvan de meeste snel verdwenen. Een pamflet uit 1555 beschrijft bijvoorbeeld een heksenverbranding in de Duitse plaats Derenburg. Heksen zouden er door een demon uit de vlammen van de brandstapel zijn gered, om later nog terug te komen en iemand te doden. Deze nieuwe cultuurvariant, of 'mutatie', heeft zich verder niet echt verspreid. Welbeschouwd is dat niet zo vreemd: het is niet bevorderlijk voor verdere heksenvervolging wanneer mensen denken dat verbrandingen zinloos zijn omdat heksen hun misdaden gewoon kunnen voortzetten.

Alleen de varianten die het best aangepast waren voor verspreiding bleven bestaan, zoals het geloof in heksensabbats, vliegende heksen en kindheksen. In de Trierer regio leidden deze voorstellingen tot ongewoon grote vervolgingen, die breed de aandacht trokken, waardoor ook elders de heksenjacht op gang kwam. Om de virusvergelijking toe te passen: de virulente varianten grepen snel om zich heen. De heksenjagers lijken deze reproductieve logica niet te hebben doorgehad. Maar dat is in een darwiniaans model ook niet nodig. Het was een vorm van een cultureel 'ontwerp zonder ontwerper'.

En de vergelijking met virussen kan ons begrip van de heksenvervolgingen nog verder vergroten. Neem het rabiësvirus, dat het gedrag van bijvoorbeeld honden manipuleert. Zodra dit virus het hondenbrein binnendringt, veranderen de dieren in rusteloze zwerwers met schuimende bekken die alles en iedereen willen bijten. De vraag welke functie dit gedrag heeft voor de honden brengt ons niet verder. Sterker nog, voor henzelf is deze agressie gevaarlijk. Maar wanneer we vragen welke functie het heeft voor de verspreiding van het rabiësvirus is alles opeens logisch. Via de beten vinden de virusdeeltjes in het mondschuim weer nieuwe dragers.

Tienduizenden slachtoffers

Zo kunnen we ook naar het heksenjachtfenomeen kijken. De betrokken mensen hadden vaak niets te winnen bij geloofsvoorstellingen als de heksensabbat, de vliegende heks of kinderheksen. De economische gevolgen konden rampzalig zijn en hele gemeenschappen werden ontwricht. In veel gevallen werd er geen enkele maatschappelijke groep beter van; de heksenjagers in de greep van de vervolging brachten uiteindelijk vaak ook zichzelf ernstige schade toe. Waarom kon de heksenjacht zich dan toch zo goed verspreiden? Als we nu kijken naar de dynamiek van heksenvervolging zélf, dan is het heel logisch: de culturelementen van sabbat, vliegen en kindheksen bevorderden de reproductie van het culturele 'virus' namelijk enorm. Net als bij het rabiësvirus zien we hier het kale darwinistische mechanisme aan het werk: de varianten bleven behouden en verbreidden zich, enkel omdat ze daartoe het meest geschikt waren. Een hoger doel werd hier niet mee gediend. Vanaf ongeveer 1630 zouden de processen in intensiteit afnemen. Juridische procedures werden zorgvuldiger en het geloof in magie en de duivel werd zwakker. Doordat het klimaat stabiliseerde, kwamen extreme weersomstandigheden bovendien minder vaak voor. Hierdoor verspreidden de heksenvervolgingen zich langzamer: je zou kunnen zeggen dat de heksenjacht minder goed was aangepast aan deze nieuwe omgevingsfactoren. Ook lijkt dit culturele 'virus' zijn hand te hebben overspeeld. Het toenemende aantal slachtoffers onder de elite zwengelde de heksenjacht op korte termijn weliswaar aan, bijvoorbeeld doordat het geld van de rijken werd gebruikt om verdere processen te bekostigen, maar op den duur maakte het machthebbers veel sceptischer over de vervolgingen. Bestuurders verhinderden ze steeds vaker. Voor veel mensen kwam dat echter te laat: de heksenvervolgingen hebben tienduizenden slachtoffers geëist.

Steije Hofhuis is docent cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Afgelopen jaren schreef hij aan deze universiteit zijn proefschrift *Qualitative Darwinism: An evolutionary history of witch-hunting*.